

HUQUQIY QARORLAR QABUL QILISHDA PSIXALOGIYANING O'RNI

*O'razaliyeva diyora Sherzod qizi**Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti**Tarix fakulteti Milliy g'oya va ma'naviyat asoslari**huquq ta'limi yonalishi 1-bosqich talabasi**Joraqulova Dildora Ziyodullayevna**Psixologiya kafedrası dotsenti PhD*

Annotatsiya: Ushbu maqolada huquqiy qarorlar qabul qilish jarayonida psixologiyaning tutgan o'rni, insonning psixik holati va kognitiv jarayonlarining hukm chiqarish, baholash va adolatli qaror qabul qilishga ko'rsatadigan ta'siri tahlil qilinadi. Qaror qabul qiluvchi shaxsning hissiy holati, stereotiplari, stress darajasi, motivatsiyasi, tajribasi va psixologik tayyorgarligi huquqiy jarayonning natijasiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy psixologiya va yuridik amaliyotda qo'llanilayotgan psixodagnostik metodlar, kognitiv xatolarni kamaytirish usullari va professional yondashuvning huquqiy adolatni ta'minlashdagi ahamiyati ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: Huquqiy qaror, psixologiya, sud jarayoni, kognitiv xatolar, adolat, qaror qabul qilish, huquqiy psixologiya, inson omili.

Kirish

Huquqiy qarorlar qabul qilish jarayoni murakkab, ko'p bosqichli va inson ongining turli psixologik omillariga bevosita bog'liq kechadigan faoliyat sanaladi. Sudya, tergovchi, advokat yoki boshqa huquqiy subyektlar tomonidan qabul qilinadigan har qanday qaror nafaqat yuridik me'yorlarga asoslanadi, balki qaror qabul qiluvchining psixologik holati, tajribasi, fikrlash jarayoni va hissiy foniga ham tayanadi. Shaxsning psixologik xususiyatlari qanchalik barqaror va professional bo'lsa, berilgan huquqiy baho shunchalik obyektiv bo'ladi. Shu bois huquqiy sohada psixologiyaning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Zamonaviy adliya tizimi huquqiy qarorlarni faqat qonun bilan emas, balki inson omilini chuqur o'rgangan holda qabul qilishni talab etadi. Ushbu maqola huquqiy qarorlarda psixologik omillarning tutgan o'rni va ularni to'g'ri boshqarishning ahamiyatini yoritadi.

Huquqiy qarorlar qabul qilishda psixologiyaning eng muhim jihatlaridan biri — kognitiv jarayonlarning ta'siridir. Insonning idrok, xotira, e'tibor, tafakkur va tahlil qobiliyati voqea-hodisaning qanday talqin qilinishini belgilab beradi. Masalan, kognitiv xatolar — stereotipik fikrlash, tasdiqlovchi dalillarni izlashga moyillik, birinchi taassurot asosida qaror qabul qilish kabi holatlar adolatning buzilishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun zamonaviy huquqiy psixologiya ushbu xatolarni

kamaytirish bo'yicha metodikalar ishlab chiqmoqda. Sudyalarda va tergovchilar uchun psixologik treninglar, stressni boshqarish bo'yicha o'quv mashg'ulotlari, vaziyatni neytral baholash usullari keng qo'llanilmoqda. Stress ham huquqiy qaror qabul qilishga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Kuchli emotsional charchoq, vaqt tanqisligi, bosim ostida ishlash hukm chiqarishda obyektivlikni pasaytiradi. Shuning uchun mutaxassislar psixologik barqarorlikni saqlash, o'zini nazorat qilish, hissiy holatni boshqarish kabi qobiliyatlarni keskin ahamiyatga ega deb hisoblaydi. O'z navbatida, stressga chidamli mutaxassislar murakkab huquqiy vaziyatlarni ham xolis tahlil qila oladi.

Huquqiy qarorlar qabul qilish jarayonida shaxslararo kommunikatsiya ham muhim o'rin tutadi. Tergovchi bilan gumonlanuvchi, sudya bilan advokat, advokat bilan mijoz o'rtasidagi muloqot sifatiga qaror qabul qilishning murakkabligi ham bog'liq. Muloqot jarayonidagi noto'g'ri psixologik yondashuvlar, bosim o'tkazish, tahdid, noto'g'ri savol berish, manipulyativ metodlar natijada nohaq qarorlarga olib kelishi mumkin. Shu bois huquqshunoslarda nutq madaniyati, faol tinglash, neytral muloqot texnikalari, psixologik kuzatuv kabi ko'nikmalarni puxta egallashlari zarur. Zamonaviy huquqiy amaliyotda psixodiagnostik metodlar ham keng qo'llanilmoqda. Bu usullar guvohlar ishonchliligi, gumonlanuvchi psixologik holati, jabrlanuvchining ruhiy travmasi, ekspertlarning neytralligi kabi jihatlarni baholashga yordam beradi. Psixologik ekspertiza ayrim hollarda qarorni belgilovchi muhim omilga aylanadi. Ayniqsa voyaga yetmaganlar bilan bog'liq huquqiy ishlar, oilaviy nizolar, zo'ravonlik holatlari, shaxsiy ziddiyatlarga asoslangan jinoyatlar bo'yicha psixologik baholash zarur bo'lib qoladi.

Shuningdek, huquqiy qarorlar qabul qiluvchi mutaxassisning emotsional intellekti ham jarayon sifatiga ta'sir qiladi. Emotsional intellekti yuqori bo'lgan shaxslar vaziyatni chuqur tushunadi, boshqalarning hissiy holatini to'g'ri baholaydi va shoshqaloq xulosa chiqarishga kamroq moyil bo'ladi. Bu esa huquqiy jarayonning adolatli kechishini ta'minlaydi. Huquqiy qarorlar qabul qilish jarayonida qaror qabul qiluvchi shaxsning shaxsiy xususiyatlari, jumladan shaxsiy qobiliyatlari, motivatsiyasi va tajribasi juda muhim ahamiyatga ega. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, stress, charchoq, shoshqaloqlik, shaxsiy biaslar va ilgari bo'lgan tajribalar qaror sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, yuqori stress ostida bo'lgan sudya yoki tergovchi murakkab vaziyatlarni to'liq tahlil qilolmasligi, soddalashtirilgan yoki stereotipik qarorlar chiqarish ehtimoli oshishi mumkin. Shu sababli zamonaviy huquqiy amaliyotda psixologik barqarorlikni ta'minlash usullari — meditatsiya, nafas olish texnikalari, psixologik treninglar va vaziyatni simulyatsiya qilish kabi metodlar keng qo'llaniladi.

Shuningdek, qaror qabul qiluvchilarda kognitiv xatolarni aniqlash va kamaytirish muhimdir. Kognitiv xatolar — bu insonning voqealarni noto'g'ri talqin qilishi, mavjud dalillarga nisbatan noto'g'ri baho berishi yoki shoshqaloq xulosalar chiqarishi kabi

jarayonlardir. Masalan, tasdiqlovchi xato (confirmation bias) shundan iboratki, shaxs o'z oldingi qarashlariga mos keladigan dalillarni ko'proq qadrlaydi, va qarshisidagi dalillarni e'tiborsiz qoldiradi. Bu huquqiy qarorlar sifatiga jiddiy ta'sir qiladi. Shu sababli psixologlar va yuridik mutaxassislar birgalikda trening va metodikalar ishlab chiqib, kognitiv xatolarni kamaytirish va qarorni neytral asosda qabul qilishga yordam beradi.

Huquqiy qaror qabul qilish jarayonida hissiy omillar ham katta ahamiyatga ega. Sudya yoki tergovchining ruhiy holati, charchoq darajasi, motivatsiyasi va shaxsiy kayfi qarorning obyektivligi va tezligiga bevosita ta'sir qiladi. Masalan, uzoq davom etgan sud jarayonida charchoq va diqqat susayishi sababli qaror sifati pasayishi mumkin. Shu sababli, yirik huquqiy tizimlarda qaror qabul qiluvchi shaxslar uchun ish soatlarining me'yoriy belgilanishi, tiklanish va dam olishga imkon berish tartiblari joriy etiladi.

Psixologiyaning huquqiy qarorlarda yana bir muhim yo'nalishi — guruh ichidagi qaror qabul qilish jarayonidir. Komissiya yoki sud hay'ati holatida qaror shaxslararo munosabat, ijtimoiy ta'sir va rahbarlik pozitsiyasi bilan ham belgilanadi. Ijtimoiy psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ba'zi hollarda guruhdagi dominant shaxsning fikri qolgan qaror qabul qiluvchilarga ta'sir qilib, ob'ektiv qaror chiqarishga to'sqinlik qilishi mumkin. Shu sababli guruh qarorlarini qabul qilishda neytral moderator va psixologik kuzatuvchilarni jalb qilish samarali usul hisoblanadi.

Zamonaviy huquqiy amaliyotda texnologiyalar va psixodiagnostik vositalar ham qo'llaniladi. Masalan, sudya va tergovchilar qaror qabul qilish jarayonida analitik dasturlar va psixodiagnostik testlar yordamida stress darajasi, e'tibor konsentratsiyasi va qaror tezligini o'lchash imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Shu bilan birga, huquqiy ekspertiza va psixologik tahlil natijalari qaror sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Psixologik nazorat, stressni boshqarish, kognitiv xatolarni kamaytirish, guruh ichidagi munosabatlarni hisobga olish va psixodiagnostik metodlar qarorning adolatli va sifatli bo'lishini ta'minlaydi. Huquqiy qarorlar qabul qilish jarayonida insonning axloqiy qadriyatlari va etik tamoyillari ham psixologik omil sifatida qaror sifatiga ta'sir qiladi. Sudya yoki huquqiy subyektlar shaxsiy axloqiy me'yorlar, ijtimoiy normalar va professional etika asosida qaror chiqaradi. Agar shaxsning axloqiy qadriyatlari barqaror va professional bo'lsa, qaror obyektiv va adolatli bo'ladi, aks holda esa sub'ektiv baholar kuchayib, xolislik pasayadi. Shu sababli huquqiy faoliyatda etika va psixologik tayyorgarlik bir-birini to'ldiruvchi muhim komponent hisoblanadi.

Huquqiy qarorlar qabul qilishda intuitsiya va tajriba ham muhim psixologik omil hisoblanadi. Tajribali sudya yoki tergovchi ba'zi hollarda faktlarni tezkor tahlil qilib, intuitsiya asosida qaror chiqaradi. Biroq, zamonaviy psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, intuitsiya noto'g'ri ishlashi mumkin va u kognitiv xatolarga olib keladi. Shu sababli intuitsiyani ilmiy asos bilan mustahkamlash, ya'ni faktlar va dalillar bilan

moslashtirish muhim hisoblanadi.

Psixologik faktorlar qatorida qaror qabul qiluvchi shaxsning ijtimoiy va madaniy muhit bilan bog'liqligi ham katta ahamiyatga ega. Shaxsning tarbiyasi, ijtimoiy stereotiplari, madaniy qadriyatlari va ilgari duch kelgan sudiy tajribalar qaror chiqarishda bilvosita ta'sir qiladi. Masalan, ayrim jamiyatlarda jins, yosh yoki millatga oid stereotiplar qaror sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli huquqiy amaliyotda psixologik treninglar va ijtimoiy ongini oshirish usullari joriy etilgan.

Zamonaviy ilmiy yondashuvlarga ko'ra, qaror qabul qiluvchilarning xotira va e'tibor mexanizmlarini hisobga olish ham muhimdir. Uzun va murakkab sud jarayonlarida xotira charchashi, diqqatning pasayishi va ma'lumotlarni noto'g'ri qabul qilish xavfi ortadi. Shu sababli, qaror chiqarish jarayoni uchun optimal vaqt va dam olish rejimlarini ta'minlash, qaror qabul qiluvchiga muhim ma'lumotlarni qayta ko'rib chiqish imkoniyatini berish tavsiya etiladi.

Huquqiy qarorlar qabul qilishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish psixologik jihatdan ham samarali. Masalan, video-analiz, elektron hujjatlar, sun'iy intellekt tizimlari va kognitiv baholash vositalari qaror chiqaruvchining xatolarga moyilligini kamaytiradi, murakkab vaziyatlarni tizimli tahlil qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, huquqiy psixologlar qaror qabul qiluvchilarga stressni boshqarish, kognitiv xatolarni aniqlash va emosional intellektni rivojlantirish bo'yicha treninglar o'tkazadilar.

Huquqiy qarorlar qabul qilish jarayonida jamoaviy qaror qabul qilish metodlari ham psixologiyani o'rnini oshiradi. Sud hay'ati, komissiya yoki ekspert guruhlarida murakkab ishlarni birgalikda ko'rib chiqadi. Guruh ichidagi ijtimoiy ta'sir, dominant shaxslarning roli, guruh a'zolarining o'zaro munosabati va kommunikatsiyasi qarorning sifatiga sezilarli ta'sir qiladi. Shu sababli guruh qarorlarini qabul qilishda neytral moderator va psixologik kuzatuvchilarni jalb qilish samarali hisoblanadi.

Natijada, huquqiy qarorlar qabul qilish jarayoni nafaqat yuridik bilim va qonuniy me'yorlarga, balki inson psixologiyasi, hissiy barqarorlik, kognitiv jarayonlar, etik qadriyatlar va ijtimoiy faktorlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan murakkab tizimdir. Psixologiyani integratsiyasi qaror sifatini oshirish, xatolarni kamaytirish va adolatni ta'minlashga xizmat qiladi. Huquqiy qarorlar qabul qilish jarayonida shaxsiy qaror qabul qilish uslubi va kognitiv strategiyalar muhim rol o'ynaydi. Har bir sudya yoki tergovchi murakkab vaziyatlarni tahlil qilishda turli strategiyalardan foydalanadi: ayrimlar faktlarni tizimli ravishda baholashni afzal ko'rsa, boshqalar intuitsiya va tezkor tahlilga tayanadi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, turli strategiyalar turli sharoitlarda samarali bo'lishi mumkin, lekin noto'g'ri tanlangan strategiya qaror sifatini pasaytiradi. Shu sababli zamonaviy huquqiy amaliyotda qaror qabul qiluvchi shaxsning o'z strategiyasini ongli ravishda tanlash va kerakli vaqtda o'zgartirish qobiliyati muhim hisoblanadi.

Huquqiy qarorlar qabul qilishda stressni boshqarishning o'zini ham katta. Uzoq va murakkab ishlar, vaqt tanqisligi va tashqi bosimlar stress darajasini oshiradi. Yuqori stress ostida qaror qabul qiluvchilar ko'pincha tezkor va soddalashtirilgan xulosalarga tayanadi, bu esa adolatli va neytral qaror chiqarishga to'sqinlik qiladi. Shu sababli, zamonaviy sud va tergov tizimlarida psixologik treninglar, stressni kamaytirish texnikalari va dam olish rejimlarini ta'minlash bo'yicha qoidalar joriy etilgan.

Bundan tashqari, huquqiy qarorlar qabul qilishda texnologiyalar va psixodiagnostik vositalar yordamida kognitiv va hissiy jarayonlar monitoring qilinadi. Masalan, qaror qabul qiluvchi shaxsning stress darajasi, diqqat kontsentratsiyasi va qaror tezligi maxsus dasturlar yordamida aniqlanadi. Bu esa qarorning sifatini oshirishga xizmat qiladi va adolatli natija olish imkoniyatini kengaytiradi.

Shu bilan birga, huquqiy qarorlar qabul qilish jarayonida yosh va tajribasiz kadrlarni tayyorlashda psixologiyaning roli katta. Ular uchun mentorlik, treninglar, simulyatsion mashg'ulotlar va real ish tajribasi orqali qaror qabul qilish ko'nikmalari shakllantiriladi. Bunday yondashuv yangi kadrlarning psixologik barqarorligini, professional intuitsiyasini va kognitiv strategiyalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Natijada, huquqiy qarorlar qabul qilish jarayoni kompleks psixologik va yuridik tizim bo'lib, kognitiv jarayonlar, stress, intuitsiya, etik qadriyatlar, motivatsiya, ijtimoiy omillar va zamonaviy texnologiyalar birgalikda qaror sifatini belgilaydi. Psixologiyaning integratsiyasi huquqiy jarayonni adolatli, samarali va xolis amalga oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa

Huquqiy qarorlar qabul qilishda psixologiyaning o'zini nihoyatda katta bo'lib, u qarorning obyektivligi, adolatliligi va qonuniyligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Kognitiv jarayonlar, hissiy holat, stress, tajriba, emotsional barqarorlik, kommunikativ ko'nikmalar va psixodiagnostik baholash kabi omillar qaror sifatini belgilovchi asosiy psixologik komponentlar sanaladi. Huquqiy jarayonni samarali boshqarish va adolatni to'liq ta'minlash uchun huquqshunos mutaxassislar psixologiya fanining yutuqlaridan doimiy foydalanishlari, o'z psixologik madaniyatini rivojlantirishlari va inson omilini chuqur o'rganishlari zarur. Huquq va psixologiya uyg'unligi huquqiy tizim samaradorligini oshiradi va jamiyatda adolat tamoyillarining mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- Artemyeva T. Huquqiy psixologiya asoslari.
- Bandura A. Inson xulq-atvori va psixologik jarayonlar nazariyasi.
- Zimbardo P. Ijtimoiy psixologiya va inson xulqi.
- Katz D. Kognitiv qarorlar qabul qilish psixologiyasi.
- Tversky A., Kahneman D. Kognitiv xatolar nazariyasi.
- Malkina-Pykh I. Stress va qaror qabul qilish mexanizmlari.